

yozuvlar) va an'anaviy dala yozuvlarida xalq ma'naviy hayotining ob'ektlari va ko'rinishlari (an'analar, marosimlar, urf-odatlar, folklor qo'shiqlari va shu kabi-lar) aks etadi. Ba'zida dala tadqiqotlari jarayonida ayrim moddiy va ma'naviy madaniyat namunalari muzeylar kolleksiyasi uchun yig'iladi.

Etnologiyada tadqiqotlarning an'anaviy uslublari o'rganilish aspekti rang-barang va tadqiqot vositalari boy bo'lsa-da, ularda dasturlashtirish hamda ma'lumotlarni rasmiylashtirish kamligi bilan ajralib turgan. Ma'lumotlar yig'ishning an'anaviy usullariga *kuzatuv*, informator bilan *intervyu* (suhbat), *muzey kolleksiyalari* yig'ish va ularni tavsiflash, ommaviy axborot vositalari va boshqa manbalardan ma'lumotlar yig'ish kiradi. Shuningdek, an'anaviy metodlarga informatsiyani qayta ishlash – kartoteka va hujjatlar to'plamini tuzish, tipologizatsiya, kartografiyalash va boshqa shu kabi uslublarni taalluqlidir. Etnologiyadagi yangi zamonaviy uslublarni ma'lumotlar bazasini statistik uslublardan foydalanilgan holda maxsus kompyuter dasturlari (misol uchun, SPSS programasi) yordamida ma'lumotlarni aniq tahlil qilishida o'zining aniq tahliliy faktlarga asoslanishi bilan ajralib turadi. Aynan etnologiyaga *miqdorning* (statistik jadval va shu kabilar ko'rinishida) jalb etilishi etnosni strukturaviy modellashtirish metodini qo'llash imkonini ham yaratdi. Shuningdek, noan'anaviy metodlariga *davriy nashrlarni statistik tahlili* (kontent-analiz deb yuritiluvchi) va ekspert baho va boshqa shu kabi yana ko'plab uslublarni kiritish mumkin.

4-§. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqalari

Etnologiyaning asosiy ob'ekti hisoblangan etnos o'z rivojlanish asnosida iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy

va madaniy sohalarda faoliyat olib boradi. Etnos faoliyatining yo'nalishlarini mazkur madaniyat va jamiyatni o'rganuvchi boshqa fanlar ham o'rganadi. ***Antropologiya, madaniyatshunoslik, arxeologiya, sotsiologiya, politologiya, geografiya va etnografiya*** kabi fanlar o'z tadqiqot mavzulari jihatidan etnologiyaga yaqin turuvchi yondosh fanlar hisoblanadi.

Etnologiyaning mazkur fanlar bilan doimiy aloqasi turlicha bo'lib, ularning har biri bilan ma'lum muammolar va savollar doirasidagina o'zaro munosabatga kirishadi.

Etnologiyaga nisbatan yaqin fan antropologiyadir. Har ikki fan ham irqning kelib chiqishi va ularning yer yuzi bo'yicha tarqalishi, tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonida insonlarning jismoniy qiyofasining o'zgarishi, etnoslarning antropologik tuzilishi kabi savollarga javob izlaydi. Hozirgi kunda ijtimoiy, madaniy, psixologik, strukturaviy, simvolik antropologiya kabi mustaqil ilmiy yo'nalishlarning mavjudligi bois bular orasidagi munosabatda ma'lum noaniqliklar mavjud.

Ba'zi tadqiqotchilar «*etnologiya*» va «*antropologiya*» atamalarini o'zaro sinonim deb izohlaydilar. Bizningcha, bunda ular antropologiyada etnogenez va demografik jarayon hech qachon tadqiqot ob'ekti bo'lmaganligini biroz nazardan chetda qoldiradilar.

Antropologiya insoniyatning biologik va jismoniy tabiati haqidagi fan hisoblanadi. Lekin zamonaviy fanlar tizimida «etnologiya» va «antropologiya» atamaları orasida qat'iy o'rnatilgan chegara mavjud emas. Shu bois ham antropologiyaning madaniy, ijtimoiy, psixologik, strukturaviy, simvolik kabi gumanitar tarmoqlari borasida so'z yuritilganda ular o'zaro bog'liqlikda qo'llaniladi. Shuningdek, ko'plab xorijiy mamlakatlarda antropologiyaning turli

yo'nalishlarida tadqiqotlar olib borgan mutaxassislar-ni antropolog ham, etnolog ham deb yuritishadi. Gar-chi aynan mazkur fan tarmoqlari orasida ma'lum bir chegarani belgilash va maxsus lug'atlarda etnologiya va antropologiya atamalariga sharhlar berilishiga qaramay bugungi kundagi fan amaliyoti bu farqlar-ni deyarli inkor qiladi. Antropologiya taraqqiyotiga oid har qanday tadqiqotda har qanday antropologiya maktabi vakillarini muallifning xohish-istagiga ko'ra etnolog, deb ham aytish mumkin. Boshqa tomon-dan etnologiyaning tarixi va nazariy muammolariga oid tadqiqotlar antropologiya tarixini xuddi o'zining mavzusi tarzida tahlil qiladi. Lekin shunga qaramay etnologiya va antropologiya atamalarining sinonim ekanligiga bitta ma'noda bahslashish mumkin. Et-nologiya tadqiqot maydoniga ko'ra antropologiyadan keng hisoblanadi. Etnogenez muammosi, etniklik va etnik guruhlar muammolari, dunyo xalqlarining joy-lashuvi, demografik jarayonlar antropologiya tadqiqot ob'ekti bo'lmagan va aynan mazkur muammolarni o'rgangan mutaxassislar antropologlar, deb yuritil-maydi. Agar shunday ekan, antropologiyani shartli ravishda etnologiyaning qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

XIX asrning birinchi yarmida etnologiyaning tadqiqot mavzusi doirasiga jismoniy antropologiya ham kirgan. Jumladan, bu «Parij etnologlar jami-yati»ning nizomida ham aks etgan bo'lib, unda etnologiyaning tadqiqot mavzulari doirasiga «in-soniyat irqining tomonlari, jismoniy o'ziga xos tu-zilishi, aqliy qobiliyati va ruhiyati hamda tarixi, an'analari va tilini o'rganish» kirishi ta'kidlangan. XIX asr o'rtalaridan boshlab etnologiya va antro-pologiya fanlarini o'zaro mustaqil ikki fan, deb qa-rash paydo bo'ldi. Natijada bu qarash tarafdorlari etnologiyani xalqlar to'g'risidagi fan, antropologi-

yani inson to'g'risidagi fan deb talqin qilgan. Aynan shu kabi qarash natijasida Germaniyada «Antropologiya, etnologiya yozma tarixgacha bo'lgan tarix jamiyati» (1869), Italiyada – «Italiya antropologiya va etnologiya jamiyati» (1871) kabi jamiyatlar tuzilgan. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab ushbu qarashlarga qarama-qarshi bo'lgan qarashlar, ya'ni etnologiya antropologiya­ning tarkibiy bir qismi, deb hisoblovchi mulohozalar ham paydo bo'lgan (Angliyada 1871-yilda 1843-yili tuzilgan «Etnologiya jamiyati» va 1863-yilda tashkil qilingan «Antropologiya jamiyat» lari qo'shilib «Buyuk Britaniya va Irlandiya antropologiya Qirollik instituti»ga aylantirilgan¹.

Etnos tabiiy rivojlanish oqibatidagina emas, balki bu bilan bir vaqtda ijtimoiy madaniy jarayonlar natijasida ham shakllanadi. Shu bois, etnologiyada etnik jarayonlarni o'rganish chog'ida ijtimoiy va madaniy jarayonlar ham tadqiq qilinadi. Ijtimoiy va madaniy jarayonlarni tadqiq qilishda esa sotsiologiya­ning o'rni beqiyosdir.

Sotsiologiya dastlab odamlarning faoliyati va birgalikdagi hayot tarzini o'rganuvchi fan tarzida shakllangan. Uning tadqiqot predmeti ijtimoiy guruhlar va qatlamlar, ijtimoiy tuzilma hamda ijtimoiy institutlar hisoblanadi. Sotsiologiya­ning markaziy kategoriyasi – jamiyat, ya'ni bir umumiy hududda birgalikda yashovchi va faoliyat ko'rsatuvchi insonlar o'zaro munosabatlarining aloqasi shakllarini o'rganadi. Ijtimoiy munosabatlarning ushbu elementlari etnologiya uchun ham ilmiy qiziqish uyg'otadi. Lekin etnologiya buni boshqacharoq tarzda tadqiq qiladi. Etnologiyada ijtimoiy munosabatlar sohasida madaniyatning ijtimoiy dinamikasi, etnoslarning ijtimoiy differensiyasi, turli xalqlarning etnik jihatdan o'zlarini ong tizimi-

¹ Этнография и смежные дисциплины. – М., 1994. – С. 68.

da idrok etishi, etnik psixologiyaning o'ziga xosligi va shu kabilar tadqiq qilinadi. Boshqacha aytganda, etnologiya turli etnik muhitlardagi ijtimoiy jarayonlar va ko'rinishlarni hamda ijtimoiy guruhlardagi etnik jarayonlarni o'rganadi. Aynan mazkur hollarda etnologiya bilan sotsiologiyaning o'zaro aloqasi namoyon bo'ladi.

Sotsiologiya va etnologiyaning jamiyat ko'rinishlariga bo'lgan qiziqishi juda ham yaqin bo'lganligi bois XX asrning 30-yillarida ushbu ikki fanning o'zaro kesishgan nuqtasida yangi ilmiy yo'nalish – *etnosotsiologiya* paydo bo'ldi. Etnosotsiologiya asoschisi nemis olimi Rixard Turnvaldning fikricha, sotsiologiya amaliy fan bo'lib, zamonaviy industrial mamlakatlardagi ijtimoiy va etnik jarayonlar o'rtasidagi o'zaro aloqani o'rganadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, g'arb mamlakatlardagi adabiyotlarda etnologiya, madaniy antropologiya va ijtimoiy antropologiya bir fanning turlicha nomlanishi degan qarashlar keng tarqalgan. Haqiqatdan ham shundaymi? Ushbu savolga javob berishdan avval mazkur uch yo'nalish to'g'risida aniq va yetarli ma'lumotlarni to'liq anglab yetmoq zarur.

Madaniy antropologiya insonning jismoniy tuzilishidagi o'zgarishlarni o'rganuvchi jismoniy antropologiyadan farqli ravishda insoniyat madaniyatining shakllanish jarayonini o'rganuvchi yo'nalish sifatida paydo bo'lgan. Madaniy antropologiyaning etnologiya bilan aloqasi to'g'risida gapirganda, avvalo, bu fan etnologiyaning tavsifiy dala materiallaridan o'zining konsepsiyalarini tekshirish va isbotlash maqsadida foydalanishini ta'kidlash kerak. O'z navbatida, nazariy xulosalar chiqarishda etnologiya madaniy antropologiya ma'lumotlariga tayanadi.

Ijtimoiy antropologiya va etnologiya aloqalari bir-muncha boshqacharoq xususiyatga ega. Ijtimoiy an-

tropologiyaning tadqiqot yo'nalishi dunyo xalqlaridagi ijtimoiy jamoalarning o'ziga xos tomonlarini o'rganishga qaratilgan. «*Ijtimoiy antropologiya*» atamasi ilk bor ingliz etnologiyasining asoschisi Jeyms Frezer tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan. U mazkur yo'nalishni insoniyatni o'rganuvchi jismoniy antropologiyaga qarama-qarshi tarzda joriy qilgan. Ijtimoiy antropologiya etnologiyaga nisbatan sotsiologiyaga yaqin bo'lib, ularning har ikkisinining ham tadqiqot mavzusiga etnik jamoalar kirmaydi.

Demak, etnologiya, antropologiya va sotsiologiya fanlari o'zaro tutash tadqiqot ob'ektiga ega, lekin ularning har biri ushbu predmetning o'ziga xos tomonlarini boshqa fanlar yutuqlari va ilmiy xulosalaridan foydalangan holda tadqiq qiladi.

Etnologiyaga eng yaqin va qarindosh fan **etnografiya** hisoblanadi. Tarixiy-etnografik adabiyotlardan ma'lumki, etnografiya mustaqil fan tarzida bundan bir yarim asr muqaddam maydonga kelgan. Dastlab mazkur fanning maqsadi turli xalqlar to'g'risidagi ijtimoiy-madaniy materiallarni yig'ish va tasniflash bo'lgan.

«Etnografiya» atamasi turli mamlakatlarda turlicha ma'nolarda qo'llanilgan. Ko'p hollarda u etnos to'g'risidagi nazariy-metodologik umumlashgan xulosalarni o'zida mujassamlashtirgan etnologiyadan farqli ravishda tavsifiy xarakterdagi tadqiqotlarga nisbatan qo'llanilgan. Muxtasar aytadigan bo'lsak, zamonaviy etnologiya fani etnografiyaga konseptual ilmiy apparat beradi. Etnografiya ko'pincha tavsifiy ma'lumotlarni mujassamlashtiruvchi fan bo'lsa, etnologiya nazariy xalqshunoslik hisoblanadi.

Bu bo'linish mazkur fanning tavsifiy (etnografiya) va nazariy (etnologiya) qismlarga bo'linishiga oid qarashlarga asoslangan. Bundan tashqari, biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, nemislarda etnologiya nemis et-

nosi va boshqa etnoslar to'g'risidagi fanlarga bo'lindi. Birinchi holatda «**Volkskunde**» iborasi nemis tilida so'zlashuvchi xalqlar (nemislar, avstriyaliklar, shveytsariyaliklar)ni etnografik o'rganish va tavsiflashda qo'llanilgan bo'lsa, «**Volkerkunde**» iborasi nemis tilida so'zlashmaydigan boshqa xalqlarni etnologik nuqtai nazardan o'rganishda foydalanilgan atama hisoblanadi.

Etnografiya dastlab yevropalik olimlar tomonidan yevropalik bo'lmagan xalqlarning madaniy turmush tarzi va ijtimoiy sohalaridagi farqini bayon qiluvchi tavsifiy fan sifatida amalda bo'lishi mazkur fan ni «orqada qolgan» xalqlarni o'rganuvchi fan degan tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Bunday qarashlarning noto'g'ri ekanligi o'z vaqtida isbotlangan bo'lib, bugungi kunda har bir xalqning etnografiyasini ilmiy tarzda o'rganish dolzarb muammolardan biri ekanligi o'z isbotini topib ulgurgan haqiqatdir. Hozir dunyo miqyosida kechayotgan ulkan globallashuv jarayonida barcha etnoslar o'ziga xos milliy-etnik xususiyatlari, ularning boshqa etnoslardan farqli hisoblangan jihatlarini saqlab qolishga harakat qilmoqda.

Etnologiyaning boshqa fanlar bilan o'zaro munosabati natijasida poleetnografiya, etnopsixologiya, etnolingvistika va etnomadaniyat kabi qator fan tarmoqlari vujudga kelgan. *Poleetnografiya* – xalqlarning o'ziga xos madaniy turmushidagi farqlarni arxeologik materiallar asosida o'rganuvchi fan; *etnolingvistika* – turli tillarning kelib chiqishini etnik jarayonlar bilan bog'liqlikda o'rganuvchi soha; *etnopsixologiya* esa etnos va shaxsning ruhiy holatiga etnik jarayonlarning ta'sirini tadqiq qiladi.

Etnologiya, madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanlari o'zining tadqiqot predmeti borasida tutash